

Kosmik

Belə bir həqiqət var, həyatı əzab və işgəncələr içində keçən, inanc və əqidəsini satmayan, ancaq özü kimi qala bilən insanların mərtəbəsi qəfil yox, zamanla aydınlanır, əvvəl təəccüb edirsən, sonra bütün bunların qonşuluğunda özünün kiçikliyi görüb sarsılırsan. Ədəbiyyatın tərənüm tərəfi "beş günlük dünya" anlayışını eninə-uzununa doğruldan və bəlkə də, yaradan bir nəsnədir. Belədə adi insan həyatında gözlənilməyən hadisələr baş verir, əfsanə tülü həyatın bütün künc-bucağını dəyişdirir, yəni əfsanələr həqiqətin yerini tutur. Həqiqətsə adi yalana da ududur.

M.M.Baxtini qəfil kəşf edən o dövrün bir neçə ədəbiyyatşünası (G.Qaçev, Kojinov...) ilk görüşlərdə möcüzəylə rastlaşıblarmış kimi sarsılırlar. Uzun söhbətdən sonra G.Qaçev Baxtinin qarşısında diz çökür və həyəcanla deyir:

- Necə yaşamaq lazımdı ki, sizin kimi olasan?

Yəni birdən-birə məlum olur, görünür ki, Baxtin hadisələrə, gerçəkliyin hadisələrinə nəinki başqa gözlə, həm də heç kəsin gümanı getməyən mövqedən baxmış, həm də uzun illərdən bəri. Bir insan üçün məlum rejimdə bütün yol-iz bağlanır, onu rəhbərin, demək olar, tam kəsildiyi bir məkana atırlar, yalnız öz dünyadakı gözəl, insanı diri saxlayan nəsneləri tapıb onlarla yaşamağı bacarmalısan, həm də yaddaşa köklənərək. Uzun illərdən sonra, sanki bu təcürənin nəticəsi kimi Baxtin yazırdı: yaddaşın sərhədi yoxdur, hər bir insan yaddaşı da sahilisizdir. Tam təcrid şəraitində yaşayıb burda çürüyüb toz olmamaq üçün yaddaşın dərinliklərinə enib orda yaşamaq, bütün dünya mədəniyyətini kino kadrları kimi göz önündən, yaddaş pəncərəsinin önündən keçirib cəhanşümul kəşflər etmək, demək ki, siz ölü bir mühitdə yaşayırsınız. Tezliklə hər şey qopub toz-torpaq olacaq, bu bütənin hamısı birdən sınaq... Yəni diri qalmaq, canlı olmaq istəyən hər bir şey gülüş hədəfinə çevrilməlidir, karnaval stixiyasının içinə batmalı (yaşamaq, nəfəs ala bilməyin zəmanəti kimi), o mühitdən görünməlidir.

Yaddaşın dərinliklərində yaşamaq başqaları üçün "ölüm" assosiasiyası doğurmalıdır, bu dünyadan, onun reallıqlarından çəkilib getdinmi, ölübsən demək. Amma hansı daha çox realdı: addımlarını zamanın ritminə uyğun, ona paralel atanlarını, vaxtın qütbətində yaşayanlarını, - bu daha sonralar məlum olacaqdı. Ona görə də Baxtinin Dostoyevski ilə bağlı kitabını oxuyanda Kojinovun ağına ilk gələn bu fakt olmuşdu: bu insan necə yaşayıb, necə nəfəs alıb, hansı şəraitdə ölüb. Necə olub ki, ondan kimsənin xəbəri olmayıb. Ancaq tezliklə məlum olur ki, fakt səhvdi, Baxtin yaşayıb, sadəcə, obrazlı şəkildə desək (bir az da Koreya şairi Ko Unun təbirincə...) günlərin bir günündə gecə, hamının gözünü oğurlayıb bu dünyanın sərhədini keçibmiş... Bu dünyanın qonşuluğunda elə kəşflər edib ki, ümumdünya mədəniyyətinin inkişaf stixiyası ilə əlaqəli elə nüansları ortaya çıxarıb ki, dünya nəzəri fikri gəlib onun baxışının müəyyənləşdirdiyi bir nöqtədə qərar tutub. Bütənin əl-ayağa dolaşdığı cəmiyyətdə yaddaşıyla yaşayan adamın fikirləri nə qədər mürəkkəb, ilk baxışdan anlaşılmaz olsa da, bütün dünyanın başqa, son dərəcə fərqli formada düşünə bilməsi və yaşaması üçün zəruri idi.

Yuxarıdakı mənzərə - Kojinov Baxtinə məktub yazır, görüşmək, fikir mübadiləsi aparmaq istəyir, ağır xəstə olan filosof razılaşıb, ilk görüşdə, iştirakçılardan birinin yazdığına görə, onlar özlərini kilsədəki kimi hiss ediblər (səcdəyə gəlmişdilər...), bu görüşdən sonra bütün dünya Baxtini tanıyır, kitabları bütün dillərdə nəşr edilir, hamı onun ideyalarından bəhrələnir, Baxtin ən müxtəlif cərəyan və istiqamətlərin yaxınlaşıb mübahisə etmələrinə münbit şərait yaradır. Bütün bütənlər sınırlı, tək cəmiyyətlərin rejimlərinə yox, həm də ədəbi-fəlsəfi cəhətdə. Baxtin meydana çıxandan sonra yalnız bir istiqamətə bağlı filosof, ədəbiyyatşünas və tənqidçilərin əsl tutumu boyaboy görünür. Necə deyirlər, daşlar növbəti dəfə yerinə oturur. Qorxmaz müəllimin "Kontekst və kod" məqaləsində bu ayrılığı xüsusilə diqqətə cəlb edir. (M.M.Baxtinin sitatı: "Kontekst və kod. Potensial olaraq kontekstin başa çatması qeyri-müm-

Sirlərin əhatəsində

Cavansir YUSIFLİ

Haçansa, ömrün hansı məqamında Müşfiqi oxuyursan, gündəlik oxu kimi, keçib gedir, üstündən illər keçir, bir də ayılırsan ki, Müşfiq içindən keçib, hava kimi, günəş şəfaqi, yağış kimi, külək kimi, mahnı kimi...

kündür, kod başa çatmalıdır. Kod informasiyanın yalnız texniki vasitəsidir, onun yaradıcı idraki əhəmiyyəti yoxdur. Kod bilərəkdən müəyyən edilmiş, öldürülmüş kontekstdir"). Əgər Baxtin, onun əsərləri və bu müsahibəsi olmasaydı, Lotmanın "Tartu məktəbi" də şübhəsiz ki, tam başqa şəkildə qavranılardı, bu fikir hamının bəhrələndiyi mənbə qarşısında çox sayda suallar yaradır və bu suallar mahiyyətə yönəldir.

Dediyimiz kimi, G.Çaqev Baxtinin qarşısında diz çökür və həyəcanla deyir:

- Necə yaşamaq lazımdır ki, sizin kimi olasan?

Haşiya. Illər öncə, deyəsən, Naxçıvanda məhrum Hüseyn Həşimlinin namizədlik dissertasiyasının müdafiəsində akademik Azad Mirzəcanzadə qəfil sual verdi: "Niyə bizdə Baxtin yoxdur?".

Bu sualın, yəni G.Çaqevin sualının əlbəttə ki, heç bir cavabı yoxdur. Şübhəsiz ki, böyük mütəfəkkir və şairlər kimi yazmağı hamı arzulayar, məsələn, Şarl Bodler kimi, ancaq kimə Bodlerin həyatını yaşamaq istəməz. Mikayıl Müşfiq, Əli Kərim, Şəhriyar, Füzuli, Seyid Əzim kimi yazmağı kim istəməz ki... Ancaq bu adamların həyatının birçə saniyəsinə kimə yaşamaq istəməz. Baxtinin bir neçə dəqiqəlik söhbətindən sonra baş verən o sarsıntı necə izah etməli. Yəqin ki, insanda, onun dərinliklərində nəşə var ki, həmsöhbətini maqnit kimi çəkir, tərək-silah edir və həmin şəxs əlçatmaz uralıqdan seyr edilir. Kosmik sirt. Başqa heç nə. O sirt insanın içindədi, göylərdə deyil, kimə şən-şöhretə təslim olduğu kimi, bir başqası da, ancaq çox nadir şəxsiyyət

yət könüllü olaraq iztirabı hər şeydən üstün tutur.

Dialog ideyası. Söz və dünya. Dünya özü-özülə dialoji münasibətdədir. İnsan da. Canlı olan hər şeyin mahiyyəti dialoqla aşkarlanır, Baxtin buna görə yazırdı ki, dünya haqqında son söz deyilməyib, deyilə də bilməz, dialoq bitə, tamamlana bilməz. Ədəbiyyatın mahiyyətinə, bədii əsər konseptinə fəlsəfi mövqedən yanaşmaq, Baxtinin təfsircə Dostoyevskinin qəhrəmanları, bu romanlardakı hər bir söz, hər bir hərəkəti "bitən, tükənən, son nöqtəsi qoyulan" sözlə, dialoqa qarşıdır. Başa çatın, son nöqtəsi qoyulan nəsnə cansızlaşır, bir anda min illərin ölüsünə qarışır, bu mənada sovet tərənnüm (elə indiki dövrün də) ədəbiyyatının heç bir mənası yoxdur. Baxtinin mülahizəsinə, Dostoyevskinin qəhrəmanı bütün varlığıyla özünün açıqlığı, dialoji mahiyyətinin təsdiqi uğrunda döyüşür, daha sonralar, 60-cı illər dünya ədəbiyyatı və mədəniyyətinin dünyaya baxışının fərqliliyi məhz bu məqama söykənirdi. Ən dəhşətli: dialoq yoxdursa, canlı nəşə yoxdu, söz tükənib, dünya boşalıb, demək, yaşamıq, içimiz viranəlikdi, boşluqdu, biz yoxuq! Ona görə sovet dövrü yazıçı və şairlərinin taleyindəki faciə qaçılmaz idi.

Bir haşiya: Haçansa, ömrün hansı məqamında Müşfiqi oxuyursan, gündəlik oxu kimi, keçib gedir, üstündən illər keçir, bir də ayılırsan ki, Müşfiq içindən keçib, hava kimi, günəş şəfaqi, yağış kimi, külək kimi, mahnı kimi... Əslində, mütaliənin təsir nexanizmi elə belə olur: oxuduğun içində yuxu kimi qalır, onun oyanması ya səni xilas edir, ya da hər şeyin bitdiyindən xəbər verir, yuxudan oyanmamaq da var... Ya sən, ya da oxuduğun. Ən dəhşətli vaxt ilə oxuduğun məntin sən olmadığın gün oyanmasıdır. Müşfiq yuxuda yazdığı, yaxud oxunan şeirləri hövlnak durub köçürürmüş, zənnimizcə, bu hadisə yuxarıda xatırladığımız o dəhşətli oyanışın bəliyyətiydi... Müşfiq və digər şairlərimiz o dövərdə xeyli tərənnüm mətnləri də yazdılar, həm də bəzən canı-dildən. Yuxarıda deyildiyi kimi, yoxluq və boşluğun canı-dildən tərənnümü edilməsi şairin xəyal dünyasını yerlə-yeksan edir, onu elə bir çıxmaza dirəyir ki, bundan sonra hər şeyi son nəfəs kimi hiss edərək yazır. Müşfiqin "Duyğu yarapaqları" nı bir də oxuyun. Yaxud digər şeirlərini. Səməd Vurğun da eləcə. Buna da baxın: "Yeni dövr poeziyamızda M. Müşfiqin poeziyasında bol-bol təsadüf olunan məcazlar klassik ənənənin uğurlu davamı hesab oluna bilər. Bu baxımdan onun məşhur "Sənin gözlərin" şeirinin poetik qısaqapanma nəticəsində sözlər arasındakı məsafəni "sıxaraq" yoxa çıxaran iki misrəsinə nəzərdən keçirək:

*Qara qış üstümə tökər qarını,
Nərgiz gözlərindən məni ayırsan.*

Büllür şəffaflyq təsiri bağışlayan bu misralar, əslində, kifayət qədər mürəkkəb struktura malikdir və təbii ki, poetik informasiyanı nəql etmək üçün müvafiq koda mürciət etməli olurlar. Birinci misra mənsəyi etibarilə faktiki olaraq metafora olsa da, uzun müddət dövrüyyədə olub artıq oturmuş, danışıq dili kimi qəbul olunan, "sərt, soyuq keçən qış" mənasını verən, təbiiyyətinə və asanlıqla qavranılığına görə leksikoda çevrilmiş "qara qış" ifadəsi ilə başlayır. İlk baxışdan bu ifadə təbiət hadisəsinin bədii təsviridir. Lakin sənətkar metaforanın bu yeganə mənası ilə kifayətlənmir. Onun konnotativ imkanlarından istifadə etməyə çalışır. Əsərin ideya məzmunundan çıxış edərək sənətkar metaforanın xarici sərtliyini qoruyub saxlamaqla yanaşı, onu "daxililəşdirir": oxucu açıq-aydın hiss edir ki, bu təbiət təsvirinin arxasında lirik "mən" in əhval-ruhiyyəsi dayanır. Şənkər buna qara qışın qarı yerə yox, məqsədyönlü şəkildə lirik "mən" in üstünə tökür; onu həm cismən, həm mənən "üştüməyə" mərəz edir. Nəticədə təbiət hadisəsi səciyyəsinə qoruyub saxlamaqla yanaşı, həm də əhval-ruhiyyə hadisəsinə çevrilir. Yeri gəlmişkən, bu dinamik kontekst "qara qış" ı bərəks də şərh etməyə əsas verir: insanın ovqatı - daxili "qara qış" ı o qədər güclü-qüdrətlidir ki, "xariciləşib" təbiət hadisəsinə çevrilmişdir. Müşfiq sənətinin ecazkarlığı nəticəsində lirik "mən" in həm xarici, həm də daxili üşüməsi oxucuya nəql olunur. Bu, birbaşa yox, dolayısı ilə ifadə olunan daxililəşmə implisit məcaz yaradır. Qorxmaz Quliyev: Kontekst və Kod.

Baxtin Mayakovskini "karnaval fiquru" adlandırır, Blok və Xlebnikovu daha yüksək mərtəbdə görürdü. Yəni həyat daim özü-özünü təzələməli, yenidən yaratmalıdır və Baxtinin fikrincə, karnaval vasitəsilə, karnaval stixiyasının burulğanından keçərək. Şairi, şeiri, ümumən ədəbiyyatı dərinləndirən filosof Xlebnikovda bu hadisəni bütün bəliyyətlərlə nişan verir. Blokla bağlı müşahidələrinin birində belə bir məqam vardı: şair o zaman dövrün, zamanın fəvqünə qalxa bilir ki, içindəki xarabalığı dərinləndirən hiss edər, görə bilsin. Bu xarabalıqla (boşluq) ətrafda çal-çağır, hay-küy arasında qırıqlıma nöqtəsi dərk edilərsə, şair dövrün, zamanın ən dəqiq sözünü deyə bilər. Ona görə də adını çəkdiyimiz Azər-

baycan şairlərinin faciəsini bu məqamdan (həm karnaval stixiyası, həm də dialoji vəziyyət baxımından) araşdırmaq lazımdır. Əslində, XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış bir çox böyük şairlər elə faciə qəhrəmanları idilər.

Bu nöqtədən baxanda keçən əsrin əvvəllərində yazıb-yaradan şair və yazıçıların repressiyaya məruz qalması, tutulub zindanlarda çürüdülməsi və güllələnməsi hardasa "məntiqli" idi. Çünki şair, yazar obrazlı şəkildə desək, dünyanı kosmosdan götür, onu keçmişdən və gələcəkdən yığdığı dəyərlərlə tutuşdurub ölçür, içinin dərinliyindəki xarabalığı görüb onu orijinal mənalara tamamlamağa çalışır. Ona görə də bu şairlər daha çox keçmişdən, klassik mədəni irsdən gəlirdilər, onların ruhunda qaynayan lava ilə gerçək həyatda baş verən hadisələr arasında dərin uçurum yaranırdı. Fikir versəniz, bu şairlərin ciddi mətnlərində daha çox suallar var, çünki yenə də Baxtinin fikrincə, məna sual yaradan nəsnədir. Özlərini klassik mədəni dəyərlərlə gerçəklik arasındakı boşluqda hiss edən şairlərin tərnüm mətnlərini oxuduqda onlara yüngül bəraət verməklə keçinmək olmur, məhz bu mətnləri yazan insanları XX əsrin faciə qəhrəmanları kimi götürmək lazımdır. Müşfiq bir tərəfdən "həyat həm gülməkdir, həm ağlamaqdır", - deyirdi, digər tərəfdən, necə deyək, gözlərini gerçəkliyə yumaraq deyirdi: Cahan ki solmayan bir bağca-bağdır // Burda rəvamıdır gülmədən ölmək! // Yazıq o şəxsə ki, qaraqabaqdır // Nə qədər yaraşır insana gülmək! Həqiqət budur: Müşfiq qətlə yetirildi və onun həyat və dünyanın dərin qatlarına nüfuz edəcək şeirlərini kimə yazmadı. Dəftər qapandı. Başqa bir yəndən, Müşfiq klassik ədəbiyyatın ən unikal mənbələri yaratmışdı, bu varlıq boş bir (mənadən məhrum) gerçəkliklə toqquşub çilikləndi və görk oldu, yəni Müşfiqin dərk böyük ədəbiyyatın yaradılmasına yol açdı bilər, çünki bura faciələrlə qaynaşan yerdirdi. M.M.Baxtinin sözlərinə görə, hərəksətsiz və cansız heç nə yoxdur, hər bir mənanın özünün dirilib canlanma bayramı olacaqdır...

Keçmişin hər bir şairinin əsərləri içində sirlə, izahı olmayan, çətin anlaşılın cümlələri tapmaq... Blokun qeyd dəftərlərində tez-tez belə bir qeyd keçirdi: elə şeylər var ki, mənədən başqa kimə bilmir. O deyirdi: mən bilərəm ki, dünya sirtin içində daha gözəldir. Niyə? Blokun misrası: Sotri sluçaynyye çerti, i ti uvideş mir prekrasen...

Aleksandr Balmont: heç kim Blok qədər gözəl susa bilməzdi.